

KATARZYNA DORMUS

Uniwersytet Pedagogiczny im. KEN w Krakowie

HELENA WITKOWSKA (1870-1938) – NAUCZYCIELKA, PUBLICYSTKA,
POPULARYZATORKA

Helena Witkowska należała do pokolenia kobiet, które na przełomie XIX i XX wieku przecierały szlaki swoim następczyniom. Należała do grupy pierwszych studentek studiujących za granicą, weszła w skład grona nauczycielskiego pierwszego na ziemiach polskich gimnazjum żeńskiego, podczas I wojny światowej angażowała się w działalność Ligi Kobiet, a w okresie Polski Niepodległej stała się gorącą propagatorką wychowania obywatelskiego jako przedmiotu szkolnego. Była zasłużoną nauczycielką, wychowawczynią, publicystką, popularyzatorką wiedzy historycznej.



Helena Witkowska

Źródło: C. Walewska, W walce o równe prawa. Nasze bojownice, Warszawa 1930, s.156.

DZIECIŃSTWO I MŁODOŚĆ

Wiadomości o życiu Heleny Witkowskiej są niepełne i fragmentaryczne. Urodziła się w Kaliszu 21 maja 1870 roku¹. Pochodziła z rodziny inteligenckiej. Jej ojciec był adwokatem, matka zajmowała się domem oraz wychowaniem dzieci – Heleny oraz jej kilku sióstr. Rodzice nie byli przychylni zbyt szerokiemu kształceniu dziewcząt. Ojciec przeciwny był wysyłaniu córek na pensje w przekonaniu, że placówki te wywierają na swe uczennice zły wpływ. Dziewczynki odebrały tradycyjne wychowanie domowe, ucząc się na tzw. komplecie, w grupie starannie dobranych dziewcząt, „przefiltrowanych przez opiniodawcze sądy ciotek, babek, kuzynek”². Zgodnie z utartym zwyczajem, Helena uczyła się przede wszystkim języka francuskiego oraz muzyki, tańca, robótek ręcznych. Natomiast wiadomości, które otrzymywała w zakresie innych przedmiotów były chaotyczne.

Spośród wszystkich sióstr była najbardziej zainteresowana poszerzeniem swojego wykształcenia, nie znalazła jednak zrozumienia ani w swojej rodzinie, ani później u swojego męża. Mając bowiem 19 lat wyszła za mąż za lekarza i zamieszkała razem z nim w Tomaszowie³. Witkowska przejawiała również zainteresowania literackie. Dostrzegając to, brat jej męża – Kazimierz Witkowski, który był redaktorem czasopisma „Kaliszanin” – zachęcał ją do pisania. Zaczęła zatem pisać najpierw do „Kaliszani-na”, a potem do prasy warszawskiej⁴.

O Witkowskiej dowiedziała się Paulina Kuczalska-Reinschmit, przywódczyni ówczesnego polskiego ruchu kobiecego, która miała – jak pisze Cecylia Walewska – „przedziwny dar wyławiania z najzapadlejszych kątów prowincji co ciekawsze i zdolniejsze umysły kobiece i gromadzenia ich pod swoim sztandarem”⁵. Wpierw wysłała Witkowskiej zaproszenie do Warszawy, które Helena przyjęła. Potem, zgodnie z sugestią Kuczalskiej, Koło Pracy Kobiet zwróciło się do Witkowskiej z prośbą o pomoc w przeprowadzeniu ankiety dotyczącej warunków pracy i bytu robotnic fabrycznych. Witkowska z zapałem zaangażowała się w tę pracę⁶.

Po trzech latach małżeństwa zmarł mąż Heleny. Mając zaledwie 22 lata została wdową, z malutkim dzieckiem. Zdecydowała się wówczas przenieść do Warszawy. W rok od śmierci męża zmarło jej dziecko. Po jego śmierci Helena podjęła kolejną ważną decyzję – zdecydowała się rozpocząć studia uniwersyteckie. Bardzo pomagała jej w tym Kuczalska dostarczając informacje i pomagając nawiązać odpowiednie kontakty. Wybór padł na Genewę, ponieważ na tamtejszym uniwersytecie istniało już spore skupisko polskich studentów⁷ oraz najliczniejsze, wśród szwajcarskich uniwersytetów, środowisko kobiece⁸.

¹ Archiwum Narodowe w Krakowie, sygn. 89, Spis ludności miasta Krakowa z roku 1900, nr 2304.

² C. Walewska, *W walce o równe prawa. Nasze bojownice*, Warszawa 1930, s.157.

³ Tamże, s.157.

⁴ Tamże, s.158

⁵ Tamże, s. 157.

⁶ Tamże, s. 158.

⁷ Tamże, s.156, 158.

⁸ J. Hulewicz, *Sprawa wyższego wykształcenia kobiet w Polsce w XIX wieku*, Kraków 1939, s. 203.

Nie mając sprecyzowanych zainteresowań Witkowska wahała się, jaki kierunek studiów wybrać. Przypomniała się jej wówczas ankieta, którą robiła dla Kuczalskiej i, jak twierdzi Walewska, to zadecydowało o wyborze nauk społecznych. Sytuacja Witkowskiej nie była jednak łatwa – nie miała bowiem matury ani też nie posiadała żadnych świadectw szkolnych, zaś wiedza, którą posiadała, była chaotyczna. Mimo to nie chciała być wolną słuchaczką, lecz studentką zwyczajną. W Genewie spotkała studiującą tam medycynę Annę Lipnowską-Krygier⁹. Prawdopodobnie dzięki niej Witkowska skontaktowała się z cieszącym się dużym poważaniem w środowisku uniwersyteckim profesorem Zygmuntem Laskowskim, lekarzem i anatomem. Laskowski zaufał Witkowskiej i

zawierzył na mocy świstka – świadectwa z tajnych kompletów, które nic właściwie nie znaczyło. A przede wszystkim – po długiej z nią rozmowie i ogniu pytań krzyżowych¹⁰.

Witkowska złożyła podanie i została słuchaczką zwyczajną. Uczyla się zawzięcie. Angażowała się też w działalność patriotyczną np. zbierając składki na skarb narodowy czy pracując w zarządzie studenckiej organizacji Towarzystwo Groszowe Polek¹¹. W Genewie zaczęła się też jej wieloletnia przyjaźń z Marceliną Kulikowską, poetką i nauczycielką¹².

Będąc studentką uniwersytetu genewskiego Witkowska śledziła na bieżąco to, co działo się w kraju, w którym przybierały na sile działania mające na celu otwarcie uniwersytetów galicyjskich dla kobiet. Gdy wiosną 1894 roku do władz Uniwersytetu Jagiellońskiego wpłynęły 54 (zbiorowe lub indywidualne) podania kobiet z prośbą o przyjęcie je na studia, wśród tych podań znalazło się też pisane przez Witkowską. Jako argumenty autorki listów podawały głównie problemy finansowe oraz językowe związane ze studiami zagranicznymi. Jednak władze uniwersytetu odmówiły ich prośbie, robiąc wyjątek tylko dla trzech aptekarek i dopuszczając je do studiów farmaceutycznych¹³. Zostały one pierwszymi studentkami Uniwersytetu Jagiellońskiego¹⁴.

PRACA NAUCZYCIELSKA I DZIAŁALNOŚĆ SPOŁECZNA DO I WOJNY ŚWIATOWEJ

Witkowska ukończyła w Genewie studia w zakresie nauk społecznych¹⁵ i zdecydowała się powrócić do kraju – nie do Królestwa jednak, ale do Galicji. Wpierw zamieszkała we Lwowie, gdzie przez rok uczyła historii w liceum Wiktorii Niedziałkowskiej¹⁶. Wkrótce jednak przyszła propozycja z Krakowa. Zaproponowano jej pracę w pierwszym

⁹ C. Walewska, *W walce...*, s.159; Por. I. Janicka, „Medycynierki, medyczki, lekarki” – dyskryminacja naukowa i zawodowa kobiet lekarek w wybranych państwach europejskich oraz USA w XIX wieku, *„Studia Historica Gedanensia 2013, t. IV, s. 69-92.*

¹⁰ C. Walewska, *W walce...*, s.159.

¹¹ Tamże, s.159

¹² K. Dormus, *Poetka i nauczycielka – Marcelina Kulikowska (1872-1910)*, „Rozprawy z dziejów oświaty” 2011, t. 48, s. 35-72.

¹³ Archiwum UJ, sygn. S II 673, List do rektora UJ od. H. Witkowskiej z dnia 9 V 1894 r. Por. U. Perkowska, *Studentki Uniwersytetu Jagiellońskiego w latach 1894-1939. W stulecie immatrykulacji pierwszych studentek*, Kraków 1994, s.12-13.

¹⁴ Pierwszymi studentkami na Uniwersytecie Jagiellońskim były: Stanisława Dowgiałło, Janina Kosmowska i Jadwiga Sikorska.

¹⁵ C. Walewska, *W walce...*, s.159.

¹⁶ J. Petrażycka-Tomicka, *W służbie obywatelskiej i w służbie społecznej*, Kraków 1929, s.5.

na ziemiach polskich żeńskim gimnazjum działającym w Krakowie od września 1896 roku. Od 1900 roku zaczęła uczyć w nim historii oraz geografii¹⁷. W szkole prowadziła też bibliotekę. Witkowska potrafiła nawiązać bardzo dobry kontakt z młodzieżą¹⁸, a w swoim mieszkaniu niejednokrotnie urządzała zebrania dla swych uczennic. W gimnazjum żeńskim przepracowała 18 lat, ucząc tu aż do roku 1917¹⁹.

W skład grona nauczycielskiego gimnazjum żeńskiego weszło kilka kobiet, co w tym czasie w odniesieniu do gimnazjów było zupełną nowością, ponieważ uczyli w nich wyłącznie mężczyźni. Jako pierwsze nauczycielki zatrudniono w szkole Witkowską i Marię Kraskowską (matematyka), obie absolwentki zachodnich uniwersytetów oraz Zofię Baraniecką (język francuski). Później dołączyły do nich Ewelina Wróblewska (matematyka), Marcelina Kulikowska (przyroda), którą do Krakowa prawdopodobnie ściągnęła Witkowska, i Stefania Sempołowska (geografia). Ochmistrzynią była Pelagia Dąbrowska, wdowa po Jarosławie²⁰.

Szkoła początkowo cieszyła się powodzeniem i dobrą opinią władz szkolnych. Po lustracji dokonanej przez inspektora szkolnego Ludomiła Germana w roku szkolnym 1902/03, Rada Szkolna Krajowa w swym reskrypcie stwierdzała:

Gorliwość i praca grona nauczycielskiego, dobranego starannie z pośród nauczycieli szkół średnich, jako też pań Baranieckiej, Dąbrowskiej, Kraskowskiej, Kulikowskiej i Witkowskiej wydaje rezultaty bardzo poważne²¹.

Jednak atmosfera szkolna zaczęła się psuć. Źródłem tych nieporozumień były konflikty istniejące wewnątrz grona nauczycielskiego oraz opiekunów szkoły. Wyłoniły się wśród nich dwa obozy: konserwatywny, na czele którego stał dyrektor Bronisław Trzaskowski oraz radykalny (tzw. „liberałowie”) grupującymi się wokół Kazimierzy i Odonu Bujwidów, inicjatorów i współzałożycieli szkoły. Różnice zdań dotyczyły sposobu prowadzenia szkoły i jej charakteru oraz kwestii administracyjnych i finansowych²². Jeden z epizodów tego konfliktu rozegrał się na konferencji nauczycielskiej we wrześniu 1904 roku, w czasie trwania której Kulikowska, jako osoba niewierząca, odmówiła prośbie dyrektora Trzaskowskiego wzięcia na siebie obowiązku uczęszczania z uczennicami na niedzielne nabożeństwa. Wywołało to gwałtowną reakcję dyrekcji, jednak dzięki interwencji inspektora Germana konflikt został chwilowo zażegnany²³. Powrócił z wielką siłą pół roku później – wiosną 1905 roku, kiedy to krakowski „Czas” opublikował dwa artykuły, w których oskarżano Towarzystwo Szkoły Gimnazjalnej Żeńskiej (TSGŻ) opiekujące się szkołą o szerzenie prądów „nienarodowych i niechrześcijańskich”. Szczególną winą obarczono „panie genewskie”, a więc dwie nauczycielki, które kończyły studia w Genewie – Kulikowską i Witkowską²⁴.

¹⁷ C. Walewska, *W walce...*, s.160; K. Dormus, *Poetka...*, s.87.

¹⁸ J. Petrażycka-Tomicka, *W służbie...*, s.7.

¹⁹ C. Walewska, *W walce...*, s.160

²⁰ *Sprawozdanie Dyrektora prywatnej średniej szkoły żeńskiej z programem gimnazjalnym w Krakowie za rok szkolny 1902/03*, Kraków 1903, s. 27.

²¹ Tamże, s.27.

²² Patrz więcej: K. Dormus, *Poetka...*, s.47-65.

²³ Tamże, s.53-54.

²⁴ W wydaniach porannych wydaniach gazety z dnia 7 oraz 9 kwietnia 1905 r. (nr 80 i 82) opublikowano dwa artykuły: „W gimnazjum żeńskim” oraz „Z gimnazjum żeńskiego”.

Na zarzutu „Czasu” natychmiast odpowiedział Zarząd TSGŻ. Odniesiono się do szeregu stawianych przez gazetę zarzutów. Nawiązano też do sprawy „pań genewskich”. Przyznawano, że Kulikowska rzeczywiście sprzeciwiła się poleceniu dyrektora, jednak druga „genewianka” czyli Witkowska, jak zapewniano, całkiem niewinnie znalazła się w tej aferze²⁵. Konflikt, który przeniósł się tymczasem na forum Rady Miasta, a potem sejmiku galicyjskiego, miał szereg poważnych reperkusji, m.in. ze stanowiska ustąpił dyrektor Trzaskowski i przy poparciu władz oraz większości nauczycieli przeprowadził secesję, w wyniku której powstało w Krakowie drugie żeńskie gimnazjum, noszące imię Królowej Jadwigi, prowadzone w duchu narodowo-katolickim²⁶. Witkowska jednak pozostała w pierwszym gimnazjum. Angażowała się też w sprawy dotyczące gimnazjum żeńskiego, działając w Towarzystwie Szkoły Gimnazjalnej Żeńskiej. Współpracowała też ze Stowarzyszeniem Pomocy Naukowej dla Polek im. J. I. Kraszewskiego, którego celem była pomoc materialna dla kobiet pragnących się kształcić²⁷.

Witkowska przez pewien czas uczyła w liceum Heleny Kaplińskiej w Krakowie²⁸, a w latach 1912-1919 w koedukacyjnej szkole Marii Ramułtowej. W tej ostatniej była nawet przez pewien czas dyrektorką, krótko, bowiem pracy administracyjnej nie lubiła²⁹.

Witkowska angażowała się też w pracę organizacji oświatowych. Związana była z III Kołem Towarzystwa Szkoły Ludowej (TSL), skupiającym głównie grono postępowej inteligencji krakowskiej o rodowodzie królewickim. W latach 1901-1902 wchodziła w skład komisji mającej za zadanie zlustrowanie czytelni TSL i ułożenie wzorowego katalogu bibliotecznego³⁰. Związana była także z Uniwersytetem Ludowym im. Adama Mickiewicza, gdzie prowadziła wykłady z historii Polski³¹.

Prócz spraw oświatowych interesowała Witkowską kwestia równouprawnienia kobiet, zwłaszcza kwestia uzyskania przez nie praw politycznych. W tej sprawie przemawiała na wiecu przedwyborczym do Rady Miasta Krakowa 2 marca 1902 roku, jako przedstawicielka w krakowskiej Czytelni dla Kobiet³². Brała aktywny udział w wiecach organizowanych w latach 1906-08³³. Wyraz swoim poglądom dała w artykule *O prawach politycznych kobiet* zamieszczonym w zbiorowym wydawnictwie „Głos kobiet w kwestii kobiecej”³⁴.

Witkowska nie porzuciła pisania. Pisywała przede wszystkim do pism przeznaczonych dla kobiet. Współpracowała z „Przodownicą” założoną przez Marię Wyslouchową, a skierowaną do kobiet z ludu; do warszawskiego „Steru” redagowanego przez

²⁵ W sprawie prywatnej średniej szkoły żeńskiej w Krakowie. Odpowiedź Zarządu Towarzystwa szkoły gimnazjalnej żeńskiej na dwa artykuły „Czasu”, Kraków 1905, s.15-19.

²⁶ K. Dormus, *Poetka...*, s.85-86.

²⁷ Sprawozdanie z działalności Stowarzyszenia pomocy naukowej dla Polek im. Kraszewskiego w Krakowie za lata 1896, 1897, 1898 i 1899, Kraków 1900, s. 4-6.

²⁸ D. Koźmian, *Zapomniana koncepcja wychowania obywatelskiego Heleny Witkowskiej (1870-1938)* [w:] *Zapomniani pedagodzy lat międzywojennych*, red. D. Koźmian, Szczecin 1997, s.86.

²⁹ C. Walewska, *W walce...*, s.160.

³⁰ Z. Kirkor-Kiedroniowa, *Wspomnienia, cz. I: Dziecięce i młode lata*, Kraków-Wrocław 1986, s. 375-376.

³¹ C. Walewska, *W walce...*, s.160.

³² Kronika, „Nowe Słowo” 1902, nr 5, s.119.

³³ S. Bujak-Boguska, *Na straży praw kobiety. Pamiętnik Klubu Politycznego Kobiet Postępowych 1919-1930*, Warszawa 1930, s.18.

³⁴ H. Witkowska, *O prawach politycznych* [w:] *Głos kobiet w kwestii kobiecej*, Kraków 1903, s.42-72.

Paulinę Kuczalską-Reinschmit będącego organem Związku Równouprawnienia Kobiet Polskich czy „Nowego Słowa” związanego z krakowskim Związkiem Kobiet, którego redaktorką była Maria Turzyma-Wiśniewska.

Drugi nurt działalności pisarskiej Witkowskiej w tym okresie związany był z historią. Wydała ona kilka tomów wypisów dla młodzieży. Tak np. w latach 1907-1908 wraz z Marceliną Kulikowską publikowała kolejne zeszyty *Czytań historycznych*³⁵, przeznaczone dla młodzieży i samouków, zawierające fragmenty z dzieł najwybitniejszych historyków. Niektóre wypisy jak np. *Dni chwały, dni klęski. Obrazy z dziejów ojczyznych* (Warszawa 1913) mogły być przeznaczone nie tylko do samodzielnej lektury, głośnego czytania, ale np. jako podstawa inscenizacji amatorskich. Witkowska pisała też prace historyczne o charakterze popularyzatorskim³⁶. Niektóre jak np. „Dzieje ustroju Polski w zarysie”, będące opracowaniem jej wykładów prowadzonych na Uniwersytecie Ludowym, cieszyły się dużą popularnością³⁷.

W roku 1910 miało miejsce w życiu Witkowskiej kolejne tragiczne wydarzenie. Śmiercią samobójczą zginęła jej najbliższa przyjaciółka Marcelina Kulikowska. W testamencie przekazała jej prawa do swej spuścizny literackiej i prywatnych dokumentów. Witkowska wydała pośmiertnie pamiętnik Kulikowskiej, dokonując w nim licznych ingerencji³⁸, następnie tomik jej wierszy *Barwy duszy* (Kraków 1911), w którym też znacznie zmodyfikowała zamieszczone w nim wiersze oraz zbiór reportaży *Z wędrówek po kraju* (Kraków 1911).

OKRES I WOJNY ŚWIATOWEJ

Sytuacja polityczna w przededniu wybuchu I wojny światowej spowodowała aktywizację środowisk kobiecych, zwłaszcza tych związanych z obozem niepodległościowym. Starsze pokolenie działaczek zawiązało w Królestwie Polskim niepodległościową, zakonspirowaną organizację – Ligę Kobiet Pogotowia Wojennego (LKPW), która miała wspierać ruch wojskowy zapoczątkowany przez Piłsudskiego w Galicji³⁹. W 1915 roku na terenie zaboru austriackiego utworzono Ligę Kobiet Galicji i Śląska, w której działalność od początku włączyła się aktywnie Helena Witkowska.

³⁵ Witkowska i Kulikowska zdołały wspólnie opracować części: *Epoka piastowska*, Warszawa 1907 oraz *Epoka jagiellońska*, Warszawa 1907-1908.

³⁶ Inne publikacje H. Witkowskiej: *Stosunki społeczne w Polsce XVII i XVIII wieku. Wyjątki z dzieł historyków*, Warszawa ok.1902; *Dzieje Polski od czasów najdawniejszych aż do dni naszych*, Kraków 1918; *Historia ustroju Polski w zarysie w 3-ch częściach*, Warszawa 1904; *Pogląd na rozwój dziejowy*, Warszawa 1901; *Komisja Edukacji Narodowej*, Warszawa 1905; *Historia zjednoczenia Włoch*, Lwów 1905; *Tadeusz Kościuszko*, Kraków 1918; *Udział Galicji w powstaniach 1830 i 1863*, Kraków 1906; *Z dziejów ludzkości*, Warszawa 1921; *Życiorysy znakomitych Polaków z czasów porozbiorowych*, Warszawa 1918 (z W. Krzyżanowską); *Unie, federacje braterstwo narodów*, Warszawa 1921.

³⁷ Pozycja ta doczekała się pięciu wydań w latach 1913-1921.

³⁸ M. Kulikowska, *Z dziejów duszy*, Kraków 1911.

Najprawdopodobniej również Witkowska usunęła niektóre stronicze z oryginału i dokonała w tekście licznych poprawek – patrz: Biblioteka Jagiellońska, rkps 7378 II *Notatki Kulikowskiej pisane formie dziennika od października 1894 r. do lutego 1897 r.*; 7377 I *Dziennik 1897-1910*; 7395 I *Dziennik z okresu 28 czerwca do 26 września 1905 r.*

³⁹ J. Dufurat, *W służbie obozu marszałka Józefa Piłsudskiego. Zawiązek Pracy Obywatelskiej Kobiet (1928-1939)*, Kraków 2013, s.59.

Jeździła m.in. z odczytami do prowincjonalnych kół Ligii, współpracując na tym polu z Heleną Radlińską i Władysławą Weychert-Szymanowską⁴⁰.

Stosunki pomiędzy oboma Ligami się układały dobrze. W styczniu 1916 r. delegatki Galicji wzięły udział w zjeździe LKPW w Radomiu, którego postanowieniem było nawiązanie ścisłej współpracy. Zdecydowano się też wydawać wspólne pismo. W marcu powołano komitet organizacyjny pisma „Czyn”, które tworzyły w Krakowie: Zofia Daszyńska-Golińska, Helena Witkowska, Helena D’Abancourt i Aniela Krzyżanowska, a w Lublinie Jadwiga Marcinkowska, Maria Dąbrowska i Iza Moszczeńska⁴¹. Pismo to jednak nie powstało.

W styczniu 1917 pojawił się natomiast tygodnik „Na Posterunku” założony i redagowany przez Zofię Daszyńską-Golińską, a w ostatnim okresie redagowany i wydawany przez Helenę Witkowską. Pismo było organem Ligi Kobiet, zatem propagowało jej program. Miało być też jednak pismem przeznaczonym dla szerokich kręgów kobiet. Poświęcone było sprawom politycznym, ekonomicznym, społecznym, pedagogicznym i etycznym. Pod koniec wojny w piśmie pojawił się nowy wątek. Zwracano uwagę na potrzebę kształtowania w przededniu odzyskania niepodległości postawy obywatelskiej wśród kobiet, uczenia ich umiejętności myślenia w kategoriach wspólnych, propaństwowych, działań prowadzonych w imię dobra państwa, a nie jak dotąd tylko narodu. Temu zagadnieniu poświęciła Witkowska artykuł *Obywatelskie wychowanie dziewcząt*⁴². Stanowił on zapowiedź je przyszłych, dominujących w okresie międzywojennym zainteresowań.

PIERWSZE LATA NIEPODLEGŁOŚCI

W chwili odzyskiwania przez Polskę niepodległości przedstawicielki środowisk kobiecych związanych z lewicą niepodległościową dostrzegały możliwości tkwiące w zorganizowanym ruchu kobiecym, choć co do tego, jaką rolę mogłyby odegrać, zdania były podzielone. Bardziej radykalne liderki LKPW, wywodzące się z PPS, myślały o przekształceniu Ligii w organizację spiskowo-bojową mającą na celu przygotowanie rewolucji. Te bardziej umiarkowane, związane z obozem narodowym, sens działań kobiet widziały w łagodzeniu nastrojów społecznych. Do drugiej grupy należała Witkowska przekonana, że ostrość konfliktów wewnętrznych będzie utrudniała proces organizacji państwa. Kobiety powinny skoncentrować się na wyciszaniu konfliktów i antagonizmów społecznych i politycznych⁴³.

Wybory do Sejmu Ustawodawczego w styczniu 1919 roku nie przyniosły sukcesu kobietom. Prawdopodobnie szybkie uzyskanie równouprawnienia stanowiło dla nich zaskoczenie, a jak zauważała Witkowska, radość mieszała się u nich z dezorientacją.

⁴⁰ C. Walewska, *W walce...*, s.160; J. Petrażycka-Tomicka, *W służbie...*, s. 9; D. Koźmian, *Wychowanie obywatelskie i kształcenie kobiet w poglądach Heleny Witkowskiej (1870-1938)* [w:] *Partnerka, matka, opiekunka. Status kobiety w dziejach nowożytnych od XVI do XX wieku*, red. K. Jakubiak, Bydgoszcz 2000, s. 511; J. Dufurat, *W służbie obozu...*, s. 65.

⁴¹ J. Dufurat, *Liga Kobiet Królestwa, Galicji i Śląska. Próba politycznej aktywizacji kobiet w okresie I wojny światowej* [w:] *Działaczki społeczne, feministki, obywatelki... Samoorganizowanie się kobiet na ziemiach polskich do 1918 roku (na tle porównawczym)*, red. A. Janiak-Jasińska, K. Sierakowska, A. Szwarz, Warszawa 2008, s. 122.

⁴² H. Witkowska, *Obywatelskie wychowanie dziewcząt*, „Na Posterunku” 1917, nr 11, s. 1-3.

⁴³ J. Dufurat, *W służbie obozu...*, s.80.

To, że mało kobiet znalazło się w Sejmie Ustawodawczym, nie było dla liderki ruchu kobiecego związanego z lewicą niepodległościową zaskoczeniem. Pesymistycznie zresztą oceniały kandydatury kobiece, a Witkowska pisała, że są „nieliczne i beznadziejne”. Przyczynę porażki upatrywała też w braku powołania bloku kobiecego⁴⁴. Przemiany następujące w Polsce, zwłaszcza związane z przyznaniem kobietom praw politycznych określała jako gwałtowną rewolucję, wobec której nie można zamknąć się w domu, trzeba brać w niej udział, ponieważ także na kobietach ciąży odpowiedzialność za Polskę i jej przyszłość⁴⁵.

Doświadczenia okresu wojny i pierwszych lat niepodległości skierowały zainteresowania Witkowskiej w stronę wychowania obywatelskiego. Chciała nauczyć kobiety jak być obywatelkami, rozumiejącymi pojęcie prawa, obowiązku i służby. Rozważania te prowadziły ją do bardziej uniwersalnych wniosków odnoszących się do roli wychowania obywatelskiego w polskich szkołach i konieczności wprowadzenia przedmiotu o tej nazwie do programów szkolnych.

„NAUKA OBYWATELSTWA”

Witkowska zaczęła uczyć przedmiotu „nauka obywatelstwa” w 1917 roku w Miejskiej Szkole Gospodarstwa Domowego w Krakowie, przejmując go od Zofii Daszyńskiej-Golińskiej, która w tym czasie wyjechała z Krakowa. W szkole tej pracowała do 1923 roku, a potem aż do śmierci w Państwowej Szkole Zawodowej Żeńskiej w Krakowie, tu również prowadząc wychowanie obywatelskie⁴⁶.

W maju 1925 roku uczestniczyła w IV Zjeździe Historyków Polskich w Poznaniu, gdzie wraz z Ludwiką Dobrzyńską-Rybicką⁴⁷ przedstawiały program nauczania przedmiotu „nauka obywatelstwa”. Po tym wystąpieniu wiosną 1925 roku została upoważniona przez Marię Zaborowską, kierowniczkę Wydziału Szkolnictwa Zawodowego w MWRiOP do przeprowadzenia reformy w zakresie „nauki obywatelstwa” w żeńskich szkołach zawodowych. Witkowska zaczęła od wdrożenia tego przedmiotu na trzecim kursie Państwowej Szkoły Zawodowej Żeńskiej w Krakowie według programu ułożonego przez Ludwikę Dobrzyńską-Rybicką. Dla zbadania jak jest realizowana reforma przedmiotu „nauka obywatelstwa” we wrześniu 1928 roku Witkowska rozesała ankiety do dyrekcji szkół zawodowych żeńskich. Jej wyniki przedstawiła na Wystawie Krajowej w Poznaniu w 1929 roku.

Współpraca Witkowskiej z Dobrzyńską-Rybicką była bardzo owocna. Poznały się w 1920 roku, gdy Dobrzyńska przyjechała na kolokwium habilitacyjne na Uniwersytecie Jagiellońskim i zatrzymała się, dzięki poleceniu znajomych, w mieszkaniu Witkowskiej. Od tego czasu stale utrzymywały kontakt. Witkowska zapraszała Rybicką do prowadzenia wykładów z socjologii w ramach rozmaitych kursów nauki obywatelstwa, opublikowały też wspólnie w latach 30-tych podręcznik⁴⁸.

⁴⁴ Tamże, s.104.

⁴⁵ Tamże, s.85-86.

⁴⁶ C. Walewska, *W walce...*, s.161; J. Petrażycka-Tomicka, *W służbie...*, s.10.

⁴⁷ Ludwika Dobrzyńska. (1868-1958) – filozofka, doktorat w Zurychu, habilitacja w 1920 r. na UJ długoletnia dyrektorka Biblioteki Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, profesor UAM w Poznaniu.

⁴⁸ D. Koźmian, *Zapomniana koncepcja...*, s. 87, 91; też, *Wychowanie obywatelskie...*, s. 520-521.

Bardzo czynnie zaangażowała się Witkowska w propagowanie wychowania obywatelskiego, jako przedmiotu szkolnego. Prowadziła w tym zakresie pracę instruktorską, przygotowywała kadry przyszłych nauczycieli. W latach 1915-1922 wykładała historię polską i naukę obywatelską na wakacyjnych kursach dla nauczycieli ludowych, a w latach 1919-1923 uczyła na państwowych kursach nauczycielskich w Krakowie. Prowadziła działalność instruktorską w zakresie nauki o Polsce współczesnej i nauki obywatelskiej w szkołach zawodowych żeńskich w latach 1924-1929. W 1926 roku w Krakowie organizowała kurs dla nauczycieli „Socjologia a nauka obywatelska”, a w 1928 roku kurs poświęcony „etyce obywatelskiej”. Na kursy te przyjeżdżali nauczyciele z całej Polski⁴⁹.

Zaangażowała się też Witkowska w pracę stowarzyszenia Służba Obywatelska powstałego w roku 1925, skupiającego głównie nauczycielki zawodowych szkół żeńskich. W całej Polsce powstawały liczne koła tej organizacji. Krakowskiemu przewodziła Witkowska. Koło działało bardzo aktywnie w zakresie propagowania nauki obywatelstwa⁵⁰. Jako jego delegatka Witkowska wzięła udział w zjeździe walnym kół Służby Obywatelskiej w Warszawie wygłaszając referat dotyczący przysposobienia do służby społecznej. Mówiła w nim o tym, że dotąd uważano, że do pracy społecznej nie trzeba żadnego przygotowania, wystarczy dobra wola i empatia, ale efektem takiego podejścia była praca „dorywcza, dyletancka, rwąca się co chwila (...)”⁵¹. Aby skutecznie służyć społeczeństwu koniecznym jest przygotowanie fachowych sił pracujących w instytucjach społecznych, a do tego koniecznym jest stworzenie w Polsce większej liczby szkół przygotowujących do pracy w służbie społecznej, tak jak to ma miejsce w Stanach Zjednoczonych czy Europie Zachodniej. W 1928 roku brała również udział w światowym zjeździe Służby Obywatelskiej w Paryżu.

W 1927 Witkowska udała się w podróż po Europie Zachodniej, chcąc się dowiedzieć jak prowadzone jest wychowanie obywatelskie w innych krajach. Zwiedziła szkoły we Francji, Belgii i Szwajcarii. Brała też udział w zjeździe nauczycieli szkół zawodowych żeńskich w Rzymie, w czasie której prowadziła dział polski na wystawie prezentującej wyniki prac tych szkół⁵².

Witkowska napisała szereg podręczników i prac popularyzatorskich z zakresu wychowania obywatelskiego. Jako pierwszy ukazał się niewielki podręcznik *Nauka obywatelska*⁵³ napisany na podstawie jej wykładów w Miejskiej Szkole Gospodarstwa Domowego. W przedmowie podkreślała, że obecne pokolenie, które odbudowuje Polskę, jest do tego zadania słabo przygotowane. Pomocą może być „nauka obywatelstwa”, która powinna zajmować ważne miejsce w programach szkolnych⁵⁴. W następnych latach Witkowska wydała *Elementarz obywatelski* (Warszawa 1920), wraz z Ludomirem Sawickim⁵⁵ *Naukę o Polsce współczesnej* (Warszawa 1921), cztery lata

⁴⁹ J. Petrażycka-Tomicka, *W służbie...*, s. 8-9, 12, 14.

⁵⁰ Tamże, s. 14.

⁵¹ H. Witkowska, *Przysposobienie do służby społecznej. Referat na Zjeździe Polskich Pracowników Społecznych w Warszawie*, Warszawa 1928, s. 3-4.

⁵² J. Petrażycka-Tomicka, *W służbie...*, s. 12.

⁵³ H. Witkowska, *Nauka obywatelska. Podręcznik dla seminarjów nauczycielskich, szkół zawodowych i uniwersytetów powszechnych*, Warszawa-Poznań 1919.

⁵⁴ D. Koźmian, *Wychowanie obywatelskie...*, s. 512.

⁵⁵ Ludomir Sawicki (1884-1928), polski geograf i podróżnik, profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego (od 1917). Jeden z założycieli Polskiego Towarzystwa Geograficznego, pierwszy redaktor „Przeglądu Geograficznego”.

później jako uzupełnienie do niej broszurę *Obywatel. Uwagi metodyczne do „Nauki o Polsce współczesnej”* (Kraków 1925). Jako ostatnia ukazała się książka napisana wspólnie z Ludwiką Dobrzyńską-Rybicką, *Obywatelstwo jako podstawa życia zbiorowego w odrodzonej Polsce* (Poznań 1931).

Celem nauki obywatelstwa według Witkowskiej było

wzbudzanie uczuć społecznych i obywatelskich, poczucia odpowiedzialności za wszystko co się dzieje w Ojczyźnie, przeświadczenie o wartości, jaką ma własne państwo w rozwoju narodu⁵⁶.

Jak zauważa Danuta Koźmian,

w rozważaniach o wychowaniu obywatelskim Helena Witkowska dużo miejsca poświęciła teoretycznym zagadnieniom związanym z kształtowaniem świadomości obywatelskiej. Szczególną uwagę zwracała, próbując je wyjaśnić, na takie pojęcia, jak państwo, społeczeństwo i kultura duchowa narodu⁵⁷.

OSTATNIE LATA ŻYCIA

Witkowska całe życie była osobą bardzo aktywną, zarówno pracującą zawodowo jak i włączającą się w pracę organizacji społecznych. Gdy w maju 1926 roku zaczęło działać Polskie Stowarzyszenie Kobiet z Wyższym Wykształceniem, Witkowska od samego początku włączyła się w jego działalność w ramach oddziału krakowskiego kierowanego przez Stefanię Tatarównę. Początkowo zgłosiło się tylko 50 członkiń, koniecznym stało się zatem podjęcie działań propagandowych. Nie było to łatwe, ponieważ albo nie rozumiano potrzeby zakładania podobnego stowarzyszenia albo „uważano za niezgodne z duchem demokracji oddzielanie się kobiet na zasadzie wykształcenia”⁵⁸. Witkowska w swoich licznych wystąpieniach mówiła niejednokrotnie o konieczności angażowania się w prace stowarzyszeń i organizacji społecznych.

W latach 30-tych Witkowska włączyła się w wewnętrzny spór, jaki miał miejsce w Związku Pracy Obywatelskiej Kobiet⁵⁹. W tym czasie nastąpiło zaostrzenie się wewnętrznej sytuacji w kraju, a kampania wyborcza w 1930 roku odbywała się w atmosferze nacisków administracyjnych. Poczynania piłsudczyków budziły kontrowersje. Ocena tych zagadnień stała się zarzewiem ostrego sporu wewnętrznego w organizacji o to, jakie miały być cele i metody pracy wychowawczej prowadzonej przez Związek. Wewnątrz grupy kierowniczej doszło do rozdzwiku. Z jednej strony stała wiceprzewodnicząca Maria Jaworska, którą poparła większość kierownictwa (16 na 18 osób),

⁵⁶ H. Witkowska, *Nauka obywatelstwa w żeńskich szkołach zawodowych*, Kraków 1929, s. 10.

⁵⁷ D. Koźmian, *Zapomniana koncepcja*, s. 97.

⁵⁸ *Polskie Stowarzyszenie Kobiet z Wyższym Wykształceniem w latach 1926-1936*, Warszawa 1936, s. 37.

⁵⁹ Związek Pracy Obywatelskiej kobiet powstał w 1928 i był największą ideowo-polityczną organizacją kobiecą związaną z obozem sanacyjnym. Patrz: J. Dufrat, *Jak włączyć kobiety w świat działań publicznych? Problemy organizacyjne Związku Pracy Obywatelskiej Kobiet (1928-1939)* [w:] *Działaczki społeczne, feministki, obywatelki... t. II: Samoorganizowanie się kobiet na ziemiach polskich po 1918 roku (na tle porównawczym)*, Warszawa 2009, s. 287.

w pełni identyfikująca się z głoszoną przez piłsudczyków ideologią i stosowanymi przez nich metodami działania. W opozycji do „grupy Jaworskiej” stanęły Zofia Moraczewska i Leokadia Śliwińska. Moraczewska była przeciwna utożsamianiu siły państwa z bezwzględnym posłuszeństwem obywateli, co prowadziło według niej do bierności społeczeństwa. Było to jej zdaniem sprzeczne z programem Związku, którego celem miało być przełamywanie bierność kobiet, uczenie ich samodzielności i krytycznego myślenia. Pracę wychowawczą chciała oprzeć na zasadzie „współodpowiedzialności społecznej”, na karności opartej nie na przymusie i strachu, ale miłości ojczyzny. Występowała przeciw autorytarnej ewolucji systemu rządów. Poparły ją przedstawicielki starszego pokolenia, te, które o tę demokrację walczyły, wśród nich członkinie Związku Uczestniczek Walk o Niepodległość m. in. ze środowiska krakowskiego Helena Witkowska, Bronisława Bobrowska, Stefania Tatarówna. W grudniu 1933 roku Moraczewska złożyła jednak rezygnację ze stanowiska przewodniczącej ZG ZPOK, a w roku 1935 roku odeszła z organizacji⁶⁰.

Helena Witkowska doczekała się uznania swojej pracy. W dniu 15 grudnia 1929 roku w Krakowie obchodzono jubileusz 25-lecia jej pracy i służby społecznej. Została odznaczona Złotym Krzyżem Zasługi. Uroczystość w obecności licznej też przedstawicieli władz państwowych, ministerstwa etc.⁶¹

Pod koniec życia chorowała na nowotwór. Zmarła 1 listopada 1938 roku i została pochowana na cmentarzu Rakowickim w Krakowie. W dniu 12 grudnia 1939 roku zorganizowano w Krakowie w rocznicę jej śmierci spotkanie wspomnieniowe, ciche ze względu na to, że już trwała okupacja⁶².

Cecylia Walewska wspomina ją jako osobę ciepłą, która kochała ludzi i życie oraz przyrodę, a zwłaszcza morze⁶³. Zaprzyjaźniony z nią Odo Bujwid w swych wspomnieniach pisał o niej: „Dobry, miły człowiek. O anielsko łagodnym, pełnym wyrozumienia uśmiechu”⁶⁴. Zaś Zofia Kirkor-Kiedroniowa pisała, że w latach 1901-1902, gdy pracowała w TSL:

Współpracowałam tu z panią Heleną Witkowską, przystojną brunetką, młodą jeszcze wdową, zupełnie oddaną działalności społecznej i pedagogicznej (...). Przekonaniowo nasze drogi z czasem się rozeszły, szanowałam w niej jednak zawsze typ ideowej, pochłoniętej całkowicie przez pracę kobiety⁶⁵.

⁶⁰ Tamże, s. 300-301, 303.

⁶¹ C. Walewska, *W Walce...*, s. 164.

⁶² D. Koźmian, *Zapomniana koncepcja...*, s. 88.

⁶³ J. Petrażycka-Tomicka, *W służbie...*, s. 16.

⁶⁴ O. Bujwid, *Osamotnienie. Pamiętniki z lat 1932-1942*, oprac. D. i T. Jarosińscy, Kraków 1990, s. 136.

⁶⁵ Z. Kirkor-Kiedroniowa, *Wspomnienia...*, s. 375.

HELENA WITKOWSKA (1870-1938) – NAUCZYCIELKA, PUBLICYSTKA, POPULARYZATORKA

Słowa kluczowe: Helena Witkowska, szkoła, Galicja, okres międzywojenny, wychowanie obywatelskie

Helena Witkowska, urodzona w Kaliszu, związana przez długie lata z Krakowem, była zasłużoną nauczycielką, działaczką oświatową, publicystką, popularyzatorką wiedzy historycznej i propagatorką wychowania obywatelskiego. Jako jedna z pierwszych studentek studiujących zagranicą oraz nauczycielka w pierwszym na ziemiach polskich gimnazjum żeńskiego, przecierała szlaki swoim następczyniom. W okresie II Rzeczypospolitej stała się gorącą propagatorką wychowania obywatelskiego jako przedmiotu szkolnego, mającego na celu uczenie, zwłaszcza kobiet, postaw obywatelskich.

HELENA WITKOWSKA (1870-1938) – TEACHER, JOURNALIST, EDUCATION ACTIVIST

Keywords: Helena Witkowska, school, Galicia, Second Polish Republic, civic education

Helena Witkowska, born in Kalisz yet for many years a resident of Krakow, was an accomplished teacher, education activist, opinion journalist, and advocate of civic education. As one of the first Polish women who studied abroad and a teacher in the first female secondary school in the Polish territories, she charted a path for other women to follow. During the Second Polish Republic, Helena Witkowska became a staunch advocate of establishing civic education as a school subject, with the goal of cultivating a civic mindset among students, especially women.

Bibliografia:

Źródła:

Archiwum Narodowe w Krakowie,

Spis ludności miasta Krakowa z roku 1900, nr 2304.

Archiwum UJ,

List do rektora UJ od. H. Witkowskiej z dnia 9 V 1894 r.

Biblioteka Jagiellońska,

rkps 7378 II *Notatki Kulikowskiej pisane formie dziennika od października 1894 r. do lutego 1897 r.*; 7377 I *Dziennik 1897-1910*; 7395 I *Dziennik z okresu 28 czerwca do 26 września 1905 r.*

Sprawozdanie Dyrektora prywatnej średniej szkoły żeńskiej z programem gimnazjalnym w Krakowie za rok szkolny 1902/03 (1903), Kraków.

Sprawozdanie z działalności Stowarzyszenia pomocy naukowej dla Polek im. Kraszewskiego w Krakowie za lata 1896, 1897, 1898 i 1899 (1900), Kraków.

Opracowania:

- Bujak-Boguska S. (1930), *Na straży praw kobiety. Pamiętnik Klubu Politycznego Kobiet Postępowych 1919-1930*, Warszawa.
- Bujwid O. (1990), *Osamotnienie. Pamiętniki z lat 1932-1942*, oprac. D. i T. Jarosińscy, Kraków.
- Dormus K. (2011), *Poetka i nauczycielka – Marcelina Kulikowska (1872-1910)*, „Rozprawy z dziejów oświaty”, t. 48.
- Dufurat J. (2008), *Liga Kobiet Królestwa, Galicji i Śląska. Próba politycznej aktywizacji kobiet w okresie I wojny światowej [w:] Działaczki społeczne, feministki, obywatelki... Samoorganizowanie się kobiet na ziemiach polskich do 1918 roku (na tle porównawczym)*, red. A. Janiak-Jasińska, K. Sierakowska, A. Szwarc, Warszawa.
- Dufurat J. (2009), *Jak włączyć kobiety w świat działań publicznych? Problemy organizacyjne Związku Pracy Obywatelskiej Kobiet (1928-1939) [w:] Działaczki społeczne, feministki, obywatelki... t. II: Samoorganizowanie się kobiet na ziemiach polskich po 1918 roku (na tle porównawczym)*, Warszawa..
- Dufurat J. (2013), *W służbie obozu marszałka Józefa Piłsudskiego. Zawizek Pracy Obywatelskiej Kobiet (1928-1939)*, Kraków.
- Hulewicz J. (1939), *Sprawa wyższego wykształcenia kobiet w Polsce w XIX wieku*, Kraków.
- Janicka I. (2013), „Medycynierki, medyczki, lekarki” – dyskryminacja naukowa i zawodowa kobiet lekarek w wybranych państwach europejskich oraz USA w XIX wieku, „Studia Historica Gedanensia, t. IV.
- Kirkor-Kiedroniowa Z. (1986), *Wspomnienia, cz. I: Dziecięce i młode lata*, Kraków -Wrocław.
- Koźmian D. (1997), *Zapomniana koncepcja wychowania obywatelskiego Heleny Witkowskiej (1870-1938) [w:] Zapomniani pedagodzy lat międzywojennych*, red. D. Koźmian, Szczecin.
- Koźmian D. (2000), *Wychowanie obywatelskie i kształcenie kobiet w poglądach Heleny Witkowskiej (1870-1938) [w:] Partnerka, matka, opiekunka. Status kobiety w dziejach nowożytnych od XVI do XX wieku*, red. K. Jakubiak, Bydgoszcz.
- Kulikowska M. (1911), *Z dziejów duszy*, Kraków.
- Perkowska U. (1994), *Studentki Uniwersytetu Jagiellońskiego w latach 1894-1939. W stulecie immatrykulacji pierwszych studentek*, Kraków.
- Petrażycka-Tomicka J. (1929), *W służbie obywatelskiej i w służbie społecznej*, Kraków.
- Polskie Stowarzyszenie Kobiet z Wyższym Wykształceniem w latach 1926-1936* (1936), Warszawa.
- Walewska C. (1930), *W walce o równe prawa. Nasze bojownice*, Warszawa.
- Witkowska H. (1903), *O prawach politycznych [w:] Głos kobiet w kwestyi kobiecej*, Kraków.
- Witkowska H. (1917), *Obywatelskie wychowanie dziewcząt*, „Na Posterunku”, nr 11.
- Witkowska H. (1919), *Nauka obywatelska. Podręcznik dla seminarjów nauczycielskich, szkół zawodowych i uniwersytetów powszechnych*, Warszawa-Poznań.
- Witkowska H. (1928), *Przysposobienie do służby społecznej. Referat na Zjeździe Polskich Pracowników Społecznych w Warszawie*, Warszawa.
- Witkowska H. (1929), *Nauka obywatelstwa w żeńskich szkołach zawodowych*, Kraków.